

Глава 4. СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

§ 1. *Поняття та види сімейних правовідносин*

Сімейні правовідносини – це суспільні відносини, які врегульовані нормами сімейного права. Для відповіді на питання, яке саме коло суспільних відносин регулюється нормами сімейного права, необхідно дослідити ознаки та елементи сімейних правовідносин, а також визначити підстави для їх виникнення.

Відповідно до ст. 2 Сімейного кодексу України (далі – СК), цей Кодекс регулює:

- сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку, утримання;
- сімейні особисті немайнові та майнові відносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачхою, вітчимою та падчеркою, пасинком;
- сімейні особисті немайнові та (або) майнові відносини між іншими членами сім'ї, визначеними у ньому.

З наведеного переліку можна дійти висновку, що СК регулює особливий вид особистих немайнових та майнових відносин, які є сімейними, причому між чітко визначеними суб'єктами. Відтак сімейними відносинами є ті особисті немайнові та майнові відносини, що складаються між членами сім'ї, визначеними у ст. 2 СК.

Для сімейних правовідносин притаманними є наступні ознаки:

- специфічний суб'єктний склад;
- тривалий характер;
- специфічні підстави виникнення, зміни та припинення;
- невідчужуваність прав та обов'язків;
- можливість суб'єктів сімейних правовідносин виступати учасниками відразу декількох сімейних правовідносин.

Перша ознака обумовлена нормами ст. 2 СК, яка визначає вичерпний перелік учасників сімейних правовідносин, а також тим, що, на відміну від цивільного права, в якому учасниками можуть бути не тільки фізичні, а й юридичні особи, держава, територіальні громади тощо, коло учасників сімейних правовідносин обмежене тільки фізичними особами, причому їх мають об'єднувати певні ознаки.

Тривалий характер сімейних правовідносин обумовлений тим, що особисті немайнові, як і більшість майнових відносин, мають безстроковий характер. Наприклад, на момент виникнення відносин, що виникають на підставі реєстрації шлюбу, усиновлення, неможливо точно встановити строк їх дії. Адже під час їх існування можуть настати певні обставини, які можуть стати підставами для їх припинення, наприклад, розірвання шлюбу, скасування усинов-

лення тощо. Водночас існують певні види майнових відносин, що мають строковий характер, наприклад, відносини щодо утримання батьками дітей до досягнення ними повноліття (ст. 180 СК), право на утримання після розірвання шлюбу (ст. 82 СК). Крім того, на вимоги щодо захисту більшості сімейних прав не поширюються строки позовної давності (ст. 20 СК).

Специфічний характер підстав виникнення, зміни та припинення обумовлений тим, що певні з них притаманні виключно сімейному праву і для інших видів правовідносин не відіграють ніякого юридичного значення. Наприклад, реєстрація шлюбу, усиновлення, родинність, материнство, батьківство, своєцтво тощо. Водночас з цього правила можуть бути встановлені певні винятки, зокрема в частині обмеження кола осіб, пов'язаних кровною спорідненістю, в праві обіймати певні посади. Так, відповідно до ст. 25 ЗУ «Про запобігання корупції» особам, уповноваженим на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, забороняється вводити до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, та представляють інтереси держави чи територіальній громаді в раді (спостережній раді), ревізійній комісії господарської організації), якщо інше не передбачено Конституцією або законами України. Крім того, ст. 27 зазначеного Закону встановлено обмеження в частині спільної роботи близьких осіб (заборона мати у прямому підпорядкуванні близьких осіб або бути прямо підпорядкованими у зв'язку з виконанням повноважень близьким особам). У розумінні цього Закону близькими особами є особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки із особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (крім осіб, взаємні права та обов'язки яких із суб'єктом не мають характеру сімейних), у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі, а також – незалежно від зазначених умов – чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, зять, невістка, тесть, теща, свекор, свекруха, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням згаданого суб'єкта.

Невідчужуваність прав та обов'язків учасників сімейних правовідносин обумовлена, по-перше, безстроковістю (або триваючим характером) сімейних правовідносин; по-друге, особистою немайновою природою більшості сімейних правовідносин, які є невідчужуваними. Крім того, відсутність такої ознаки передбачала б можливість батьків добровільно відмовитися від виконання своїх батьківських обов'язків, що призводило б до порушення прав їхніх дітей.

Наступна ознака сімейних правовідносин – це можливість суб'єктів цих правовідносин виступати учасниками відразу декількох сімейних правовідно-

син. Наприклад, це можливо у разі реєстрації шлюбу та усиновлення чоловіком дитини своєї дружини від першого шлюбу; виникнення права на утримання (аліменти) у разі розірвання шлюбу і продовження існування батьківських обов'язків навіть після розірвання шлюбу тощо.

Сімейним правовідносинам також притаманні певні загальні ознаки, які притаманні цивільному праву. Наприклад, до таких ознак можна віднести: особистий немайновий та майновий характер правовідносин; вільне волевиявлення на вступ в сімейні правовідносини; юридична рівність та майнова відокремленість учасників сімейних правовідносин.

Суб'єкти сімейних правовідносин. Суб'єктами сімейних правовідносин можуть бути: *по-перше*, лише фізичні особи; *по-друге*, лише ті фізичні особи, які перебувають у шлюбі, кровному спорідненні чи відносинах усиновлення.

Сімейний кодекс визначає наступний перелік суб'єктів сімейних відносин, які в цьому Кодексі називаються учасниками:

- подружжя;
- батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені;
- баба, дід, прабаба, прадід, онуки, правнуки;
- рідні брати, рідні сестри; мачуха, вітчим, падчерка, пасинок.

При цьому всі інші родичі (двоюродні брати та сестри, тітки, дядьки, племінники, племінниці та ін.) не є учасниками сімейних правовідносин, за винятками, встановленими законом. Наприклад, у разі знаходження на їх вихованні дитини, на цих суб'єктів покладається обов'язок із надання дитині матеріальної допомоги у випадках, передбачених ст. 269 СК. Відповідний обов'язок встановлюється і для такої дитини, на яку з досягненням повноліття покладається обов'язок утримувати цих непрацездатних родичів за підстав, передбачених ст. 271 СК.

Подружжя як учасники сімейних правовідносин, в розумінні СК – чоловік і жінка, які знаходяться у зареєстрованому у державному органі реєстрації актів цивільного стану шлюбі. У передбачених сімейним законодавством випадках суб'єктами сімейних правовідносин можуть виступати особи, які спільно проживають і перебувають у фактичних шлюбних відносинах. Наприклад, це стосується випадків розповсюдження режиму спільності на майно жінки і чоловіка, що проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, який передбачений ст. 74 СК. Такі особи стають учасниками сімейних правовідносин і тоді, коли одна з них отримує право на утримання відповідно до ст. 91 СК. Як видно з наведених норм, вони можуть бути учасниками не всіх сімейних правовідносин, а лише тих, які є майновими відносинами.

Для усіх суб'єктів сімейних правовідносин характерною ознакою є наявність право- і дієздатності. Як і у цивільному праві, правоздатність виникає з моменту народження дитини. Однак СК передбачені окремі випадки, за яких сімейна правоздатність може виникати з досягненням особою певного віку. Так, шлюбна правоздатність (право особи на укладення шлюбу) виникає у чо-

ловіків і жінок з 18 років (ст. 23 СК). При цьому ч. 2 ст. 34 СК передбачена можливість за наявності передбачених сімейним законодавством підстав укладення шлюбу з досягнення особою 16-річного віку. Відповідно дієздатність у повному обсязі в таких випадках виникає з моменту укладення шлюбу.

Недієздатність учасників сімейних правовідносин впливає на можливість здійснення ними певних прав. Так, недієздатність одного з членів подружжя слугує підставою для визнання недійсним шлюбу (ч. 3 ст. 39). Недієздатна особа також не може виступати опікуном чи піклувальником (ст. 244 СК), а також усиновлювачем (ст. 211 СК). Крім того, наслідком визнання особи недієздатною є припинення її сімейних обов'язків особистого немайнового характеру (ст. 14 СК).

У сімейному законодавстві певні юридичні наслідки пов'язуються з поняттям *непрацездатності* особи. Непрацездатною відповідно до ст. 75 СК вважається особа, яка досягла пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи. Непрацездатний член подружжя отримує право на утримання (аліменти) відповідно до ст. 75 СК. Непрацездатність батьків зумовлює виникнення у їхніх повнолітніх дітей обов'язку на утримання своїх батьків (ст. 202 СК). Непрацездатність повнолітніх дієздатних дітей зумовлює виникнення у їхніх батьків обов'язку на утримання своїх дітей (ст. 198 СК).

Сімейне законодавство також надає юридичне значення поняттю «особи, які потребують матеріальної допомоги». Так, відповідно до ст. 75 такими є особи, заробітна плата, пенсія, доходи від використання їх майна, інші доходи яких не забезпечують їм прожиткового мінімуму, встановленого законом. Потребування матеріальної допомоги одним із подружжя спричиняє виникнення у другого з подружжя обов'язку з його утримання (ст. 75 СК). Потреба у матеріальній допомозі є другою підставою, поряд з непрацездатністю, яка обумовлює виникнення у повнолітніх дітей обов'язку з утримання своїх батьків, а також обов'язку у батьків з утримання повнолітніх дітей.

Спільними ознаками, притаманними для всіх суб'єктів сімейних правовідносин є пов'язаність спільним проживанням, спільним побутом, наявність взаємних прав та обов'язків. При цьому сімейне законодавство передбачає випадки, за яких сімейні правовідносини можуть виникати між особами, що не проживають разом. Так, ст. 3 СК встановлює перелік поважних причин, за наявності яких окреме проживання подружжя не є підставою для припинення сімейних правовідносин: навчання, робота, лікування, необхідність догляду за батьками, дітьми та ін. Сімейні правовідносини існують і тоді, коли дитина не проживає спільно з батьками, незалежно від причин (ст. 3 СК).

Спільний побут членів сім'ї проявляється у спільному веденні господарства, відпочинку, навчання та виховання дітей, спілкування тощо. Проте однією з найголовніших ознак, притаманних сімейним правовідносинам, є пов'язаність членів сім'ї взаємними правами та обов'язками.

Оскільки предметом сімейного права є майнові та особисті немайнові відносини між його суб'єктами, то, відповідно, *об'єктом сімейних правовідносин можуть бути:*

- майнові блага (речі);
- особисті немайнові блага;
- дії, в тому числі послуги.

При цьому для кожного з суб'єктів сімейних правовідносин характерні певні, передбачені сімейним законодавством, об'єкти.

Речі виступають об'єктом сімейних правовідносин у тих випадках, коли вони виникають між подружжям, батьками і дітьми з приводу належного їм майна. Зокрема відповідно до ст. 61 СК об'єктами права спільної сумісної власності подружжя можуть бути будь-які речі, за винятком тих, які виключені з цивільного обороту. Серед інших видів майнових благ сімейне законодавство виділяє гроші, премії, нагороди (ст. 57 СК), речі професійних занять (ст. 61 СК), речі індивідуального користування (ст. 57 СК), нерухоме майно (ст. 69). До цієї групи об'єктів також відносяться аліменти.

Стосовно особистих немайнових благ як об'єктів сімейних правовідносин, то до них відносяться:

- право на ім'я (зокрема визначення ім'я, по-батькові та прізвища дитини, їх зміни; статті 145–148 СК);
- право на виховання дитини (статті 151, 152, 257 СК);
- право на спілкування батьків і дітей (ст. 153 СК); братів і сестер, які не проживають разом (ст. 259 СК);
- право батьків на визначення місця проживання дитини (ст. 160 СК).

У шлюбних правовідносинах об'єктами виступають наступні особисті немайнові блага:

- право на материнство (ст. 49 СК);
- право на батьківство (ст. 50 СК);
- право дружини, чоловіка на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань (ст. 51 СК);
- право дружини, чоловіка на фізичний та духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку (ст. 52 СК);
- право на зміну прізвища (ст. 53 СК);
- право на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї (ст. 54 СК);
- право на свободу та особисту недоторканність (ст. 56 СК) та ін.

До дій як об'єктів сімейних правовідносин, зокрема шлюбних, відносяться:

- обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю (ст. 55 СК);
- виховання, розвиток та утримання дітей (ст. 2 СК);
- обов'язок батьків зареєструвати народження дитини в органах РАЦСу (ст. 144 СК) та ін.

Зміст сімейних правовідносин становлять суб'єктивні сімейні права і обов'язки.

Суб'єктивні сімейні права – це міра можливої поведінки суб'єкта сімейних правовідносин. Суб'єктивний сімейний обов'язок – це міра необхідної поведінки суб'єкта сімейних правовідносин.

Залежно від об'єкта сімейних правовідносин суб'єктивні сімейні права та обов'язки можуть носити майновий чи особистий немайновий характер. Для суб'єктивних сімейних прав та обов'язків характерною ознакою є їх невідчужуваність, тобто неможливість передачі їх іншим особам.

Види сімейних правовідносин. В юридичній літературі сімейні правовідносини поділяються залежно від характеру на відносні, що мають абсолютний характер захисту; абсолютні з відносним характером та відносні правовідносини¹.

Відносні, які мають абсолютний характер захисту – це, наприклад, право батьків на виховання дітей. Відносність полягає в тому, що в таких правовідносинах конкретно визначені сторони, які наділені певною сукупністю взаємних прав та обов'язків. Зокрема це стосується рівних прав батьків на виховання дітей (ст. 141), спільне визначення питань виховання дітей (ст. 157). Діти, в свою чергу, мають право на вислухання їх батьками, право брати участь у розпорядженні аліментами, які одержані на їх утримання (ст. 179), право отримати виховання від батьків або інших визначених законом осіб. Абсолютний характер захисту означає обов'язок всіх інших осіб утримуватися від порушення прав батьків та дітей.

Абсолютними з ознаками відносних є відносини права спільної сумісної власності на майно подружжя. Абсолютний характер тут розповсюджується на інших осіб, які зобов'язані утримуватися від порушень їхнього права власності, і відносний – стосовно кожного з членів подружжя.

До відносних належать певні особисті немайнові права подружжя, аліментні зобов'язання, тобто це відносини, в яких є чітко визначені сторони, наділені взаємними правами та обов'язками.

Заслужовує на увагу також класифікація сімейних правовідносин, сформульована Є. М. Ворожейкіним, критерієм для якої є зміст прав та обов'язків суб'єктів сімейних правовідносин. Так, на його думку, сімейні правовідносини поділяються на:

- шлюбні;
- правовідносини між батьками і дітьми (батьківські правовідносини);
- правовідносини з приводу виховання і матеріального утримання;
- правовідносини з виховання;
- правовідносини з матеріального утримання².

¹ Рясенцев В. А. Семейное право / В. А. Рясенцев. – М. : Юрид. лит., 1967. – С. 26–27.

² Там само.

Загалом така класифікація є цікавою, водночас необхідно відзначити відсутність в ній такого виду сімейних правовідносин як відносини з усиновлення, які були автором віднесені до групи відносин з виховання і утримання. На нашу думку, особливості відносин усиновлення дозволяють виділити їх в окрему групу правовідносин.

Зважаючи на те, що предмет сімейного права становлять сімейні правовідносини, важливе значення для з'ясування їх змісту має дослідження поняття та складу сім'ї.

Поняття сім'ї вживається в соціологічному та в правовому значенні. Такий поділ обумовлений тим, що регулювання сімейних відносин здійснюється не лише правовими нормами, а й соціологією, етикою, психологією.

Словник української мови визначив сім'ю як групу людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; родину¹.

Сім'я в соціологічному значенні – це заснована на шлюбі чи кровному спорідненні невелика група людей, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою. Хоча сім'я має специфічні біологічні функції відтворення людського роду, вона одночасно є формою соціальної спільності людей, характер якої визначається економічним базисом суспільства і змінюється з історичним розвитком людства².

Сімейний кодекс не містить конкретного визначення сім'ї у юридичному значенні, у ст. 3 лише зазначається, що сім'я є первинним та основним осередком суспільства, а також дається визначення складу сім'ї, до якого належать особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. У наступних нормах цієї статті розкривається суб'єктний склад сім'ї та визначаються підстави її виникнення. Зазначена побудова норми СК є не досить вдалою, адже не розкриває повною мірою поняття, зміст, ознаки сім'ї, а лише визначає місце сім'ї в суспільстві. Проте це пов'язано з тим, що закріплення усіх визначень юридичних термінів не є основним завданням сімейного, як і іншого законодавства, адже це, по-перше, сприятиме надмірному збільшенню обсягу нормативного акта, а по-друге, це завдання юридичної науки.

Проте в законодавстві України містяться певні ознаки сім'ї, зокрема це:

- особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки; права члена сім'ї має одинока особа (ЗУ «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 01.06.2000 р. № 1768);
- інтегральний показник суспільного розвитку, який відображає моральний стан суспільства і є могутнім фактором формування демографічного потенціалу. (Концепція державної сімейної політики, схвалена постановою ВРУ від 17.09.1999 р. № 1063-XIV);

¹ Словник української мови : в 11 т. – Т. 9, 1978. – С. 224.

² Украинский советский энциклопедический словарь : в 3 т. / редкол.: А. В. Кудрицкий (отв. ред.) [и др]. – К. : Глав. ред. УСЭ, 1989. – Т. 3. – С. 167.

➤ сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення (ЗУ «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р.).

Проаналізувавши наведене, можна дійти висновку, що перше з них є визначенням сім'ї у юридичному значенні, а наступні – у соціологічному.

В юридичній літературі під сім'єю розуміють:

- союз осіб, пов'язаних шлюбом чи родинністю¹;
- союз осіб, заснований на вільному і рівноправному шлюбові, близькій родинності, усиновленні чи іншій формі виховання дитини, який характеризується спільністю життя та інтересів цих осіб, наділених відповідними правами і обов'язками²;
- об'єднання осіб, що природно формується в реальному житті, що ґрунтується на шлюбі, родинності, усиновленні чи інших формах відносин між цими особами, і характеризується спільністю духовного, матеріального життя та інтересів, що забезпечують продовження роду і виховання дітей³;
- цілісне соціальне утворення, що характеризується внутрішньою єдністю і зчепленням частин в єдине ціле⁴;
- первинний і багатогранний осередок нашого суспільства⁵;
- активна соціальна група, побудована на шлюбі чи на родинних відносинах⁶;
- об'єднання осіб, пов'язаних між собою спільністю проживання, побуту та взаємними правами та обов'язками⁷;
- об'єднання, як правило, осіб, що спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, які виникають зі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також з інших підстав, які не заборонені законом, і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства⁸.

Як бачимо, визначення сім'ї є досить різними, залежно від ознак, якими науковці наділяють це поняття.

¹ Бошко В. И. Очерки советского семейного права / В. И. Бошко; перераб. и доп. проф. В. А. Рясенцевым. – К. : ГИ Полит. лит. УССР, 1952. – С. 80.

² Советское семейное право / под ред. В. А. Рясенцева. – М., 1982. – С. 47.

³ Маслов В. Ф. Действующее законодательство о браке и семье. / В. Ф. Маслов, З. А. Подопригора, А. А. Пушкин. – Х., 1972. – С. 123.

⁴ Шевченко Я. Н. Совершенствование законодательства о браке и семье / Я. Н. Шевченко (теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 7–8.

⁵ Ершова Н. М. Вопросы семьи в гражданском праве / Н. М. Ершова. – М. : Юрид. лит., 1977. – С. 4, 6; Тадевосян В. С. Семья и закон / В. С. Тадевосян. – М., 1974. – С. 5, 8.

⁶ Королев Ю. А. Конституция СССР – правовая основа построения брачно-семейных отношений / Ю. А. Королев. – М. : Изд. Моск. нн-та, 1981. – С. 17.

⁷ Сімейне право України : підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова [та ін.] ; за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – С. 55.

⁸ Дякович М. М. Сімейне право : навч. посіб. / М. М. Дякович. – К. : Правова єдність, 2009. – С. 15.

Відповідно до Преамбули Конвенції про права дитини від 20.11.1989 р. сім'ї як основному осередку суспільства і природному середовищу для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей, мають бути надані необхідні захист і сприяння, з тим, щоб вона могла повністю покласти на себе зобов'язання в рамках суспільства.

Отже, в більшості випадків сім'я розглядається як певний союз (утворення) осіб, що пов'язані відносинами шлюбу, спорідненості чи усиновлення.

Сім'я в силу своїх складових частин, наділення моральними та духовними ознаками є складним соціальним явищем. Багатогранність сім'ї проявляється в різному суб'єктному складі кожної сім'ї, наявністю у її членів персоніфікованих у зв'язку з їх становищем у сім'ї прав та обов'язків. Складність цього явища також виявляється в тому, що суб'єктом сімейних правовідносин виступає не сама сім'я як колективне утворення, а кожний член сім'ї окремо.

З вищезазначеного можна зробити висновок, що сім'я в соціологічному значенні є поняттям ширшим за юридичне її значення. Це обумовлено тим, що правові норми регламентують лише окремі, визначені в сімейному законодавстві питання діяльності сім'ї, її створення і припинення як вже об'єктивно існуючого явища. Тобто правові норми встановлюють юридичні факти, які є підставами для виникнення, зміни і припинення сімейних правовідносин. Правові норми регламентують не всі аспекти життя та відносин, що складаються в сім'ї, а лише ті, на які держава може впливати шляхом встановлення обов'язкових правил поведінки. Наприклад, встановлення особистих немайнових та майнових прав і обов'язків подружжя, батьків і дітей та інших учасників сімейних правовідносин; правовий режим майна подружжя, а також дітей; окремі підстави виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин (шлюб, народження дитини, усиновлення, патронат над дітьми тощо).

Поряд з терміном «сім'я» певного правового значення також набувають такі пов'язані з нею поняття як сімейні зв'язки, члени сім'ї тощо.

Так, відповідно до Конвенції про контакт з дітьми (ETS № 192) (ст. 2), м. Страсбург від 15 травня 2003^р. термін «сімейні зв'язки» означає близьку спорідненість, наприклад між дитиною та її бабусею й дідусем або рідними братами й сестрами, яка ґрунтується на законі або *de facto* на сімейних стосунках.

Також у законодавстві досить часто вживається термін «члени сім'ї», під яким розуміються:

➤ дружина наймача, їх діти і батьки. Членами сім'ї наймача може бути визнано й інших осіб, якщо вони постійно проживають разом з наймачем і ведуть з ним спільне господарство. Якщо особи, зазначені в частині другій цієї статті, перестали бути членами сім'ї наймача, але продовжують проживати в займаному жиллому приміщенні, вони мають такі ж права і обов'язки, як наймач та члени його сім'ї¹;

➤ особи, які перебувають у шлюбі; особи, які проживають однією сім'єю,

¹ Ст. 64 Житлового кодексу Української РСР від від 30.06.1983, з наступними змінами та доповненнями.

але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання¹;

➤ особи, які перебувають у шлюбі, а також їхні діти, в тому числі повнолітні, батьки, особи, які перебувають під опікою і піклуванням, інші особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі².

Членами сім'ї фізичної особи першого ступеня споріднення вважаються її батьки, чоловік або дружина, діти, у тому числі усиновлені. Інші члени сім'ї фізичної особи вважаються такими, що мають другий ступінь споріднення³.

Також в інших нормативно-правових актах вживається термін «член сім'ї» в залежності від відносин, учасником яких він є, наприклад, член сім'ї абонента, наймача; члени сім'ї біженця чи особи, яка потребує додаткового або тимчасового захисту; члени сім'ї іноземця або особи без громадянства; члени сім'ї особи рядового чи начальницького складу; переселенця; ветеранів військової служби; фізичної особи першого ступеня споріднення; осіб військового і цивільного персоналу; осіб, що входять до складу військових формувань, тощо.

Поняття «член сім'ї» стало також предметом тлумачення Конституційним Судом України (рішення КСУ від 3 червня 1999 року № 5-рп/99 Справа № 1-8/99). Підставою для розгляду справи стала практична необхідність у з'ясуванні або роз'ясненні, офіційній інтерпретації термінів: «член сім'ї» військовослужбовця, працівника міліції, особового складу державної пожежної охорони (п. 6 ст. 12 ЗУ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», ч. 4 ст. 22 ЗУ «Про міліцію», ч. 6 ст. 22 ЗУ «Про пожежну безпеку»), «член сім'ї», який проживає разом з працівником міліції (ч. 5 ст. 22 ЗУ «Про міліцію»), «член сім'ї», який перебуває на утриманні військовослужбовця.

Практичну необхідність в офіційній інтерпретації положення «член сім'ї», який перебуває на утриманні військовослужбовця, заявник обгрунтував у своєму поданні збільшенням кількості звернень військовослужбовців до Центрального управління та інших органів СБУ з приводу непорозумінь з підприємствами комунального господарства, що виникають при реалізації права на пільгову оплату жилої площі та комунальних послуг, встановленого п. 6 ст. 12 ЗУ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». У конституційному поданні зазначається, що положення «член сім'ї,

¹ Стаття 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» від 5 листопада 2001 р. № 2789-III.

² Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. № 3206-VI.

³ Стаття 14 Податкового кодексу України від 2 грудня 2010 р.

який перебуває на утриманні), не може повністю ототожнюватись з поняттями «утриманець» та «член сім'ї», що містяться у нормах цивільного, житлового та пенсійного законодавства.

У результаті розгляду подання КСУ було встановлено, що, як свідчить аналіз положень Конституції України та чинних нормативних актів різних галузей законодавства, у них відсутні узагальнюючі норми-дефініції щодо понять «член сім'ї» та «утриманство». Не розроблено єдиного критерію розуміння цих термінів і у відповідній, у тому числі науковій, літературі.

На підставі дослідження актів українського законодавства, КСУ вирішив, що:

«До кола членів сім'ї військовослужбовця, працівника міліції, особового складу державної пожежної охорони належать його (її) дружина (чоловік), їх діти і батьки. Щодо них ознака (вимога) ведення спільного господарства з суб'єктом права на пільги в оплаті користування житлом і комунальними послугами застосовується лише у передбачених законом випадках. Діти є членами сім'ї незалежно від того, чи є це діти будь-кого з подружжя, спільні або усиновлені, народжені у шлюбі або позашлюбні».

Також членами їхніх сімей можуть бути визнані «й інші особи за умов постійного проживання разом з суб'єктом права на пільги і ведення з ним спільного господарства, тобто не лише його (її) близькі родичі (рідні брати, сестри, онуки, дід, баба), але й інші родичі або особи, які не перебувають з військовослужбовцем, працівником міліції, особового складу державної пожежної охорони у безпосередніх родинних зв'язках (неповнорідні брати, сестри; зять, невістка; вітчим, мачуха; опікуни, піклувальники, пасинки, падчерки та інші)».

Відтак, для набуття права на пільги, передбачені законами, що стали предметом розгляду, не має значення, хто (військовослужбовець, працівник міліції, особового складу державної пожежної охорони чи член його сім'ї) є власником (співвласником) житла або наймачем.

Поряд з терміном «член сім'ї» в СК також досить широко застосовується термін «дитина» як учасник сімейних правовідносин.

У ст. 6 СК зазначається, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Також в ній зазначається, що малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою – у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. У зв'язку з тим, що в ст. 8 СК передбачається можливість застосування норм ЦК до відносин, не врегульованих сімейним законодавством, необхідно дослідити відповідні норми ЦК України. Так, у Цивільному кодексі України це поняття вживається в главі «Особи» щодо визначення дієздатності неповнолітніх та малолітніх осіб, а також у Книзі шостій ЦК, норми якої врегульовують спадкові правовідносини. Так, у ст. 1261 ЦК України до кола спадкоємців першої черги відносяться діти

спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті. Відтак, можна зробити висновок, що термін «діти» у розумінні ст. 1261 ЦК вживається щодо фізичної особи, яка у разі смерті одного або обох з батьків має право на спадкування у першій черзі спадкоємців за законом, незалежно від їх віку.

Також поняття «дитина» застосовується в ст. 1169 ЦК, відповідно до якої моральна шкода, завдана смертю фізичної особи, відшкодовується її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю. Однак щодо тлумачення поняття «дитина», вживаного в ст. 1168 ЦК України, необхідно враховувати правову природу спірних правовідносин, зокрема в цивільному та сімейному праві. Так, у ст. 6 СК України прямо зазначено, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, тобто до 18 років. Такий же віковий ценз встановлений в ст. 18 ЗУ «Про охорону дитинства». На підставі аналізу норми ст. 1168 ЦК слід відзначити, що законодавець не мав наміру надавати право на відшкодування моральної шкоди лише дітям до досягнення ними повноліття, адже навіть особи, які проживали з померлим однією сім'єю, набувають таке право на відшкодування, незалежно від віку. Адже такі особи мали б невинуваті (несправедливі) переваги у правах на відшкодування моральної шкоди порівняно з дитиною, якщо її правовий статус був би обмежений 18-ма роками. Такий підхід до розуміння ч. 2 ст. 1168 ЦК підтверджується іншими нормами статей ЦК, в яких законодавець однозначно в одних випадках надає певне право (встановлює обов'язок) безвідносно до віку дитини (наприклад, ст. 1261 ЦК) в інших – прямо пов'язує його з відповідним віком (ст. 1200 ЦК, ст. 1241 ЦК). В окремих випадках законодавець вживає термін «малолітня особа», «неповнолітня особа» (ст. 1178, ст. 1179 ЦК), який фактично також передбачає віковий ценз – відповідно 14 і 18 років. Таким чином, є достатньо підстав вважати, що термін «дитина», застосований в ч. 2 ст. 1168 ЦК, має тлумачитись як такий, що не обмежує вік особи.

На підставі викладеного слід відзначити, що термін «дитина» як у сімейному, так і в цивільному законодавстві може вживатися як такий, що залежить від віку у певних правовідносинах, так і такий, що не залежить від віку, а пов'язаний з наявністю прав та обов'язків щодо своїх батьків.

На підставі ст. 2 СК України та з урахуванням викладеного можна зробити висновок, що учасниками (суб'єктами) сімейних правовідносин є: подружжя, батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені; баба, дід, прабаба, прадід, внуки, правнуки, рідні брати та сестри, мачуха, вітчим, падчерка, пасинок, а також інші члени сім'ї.

Об'єктом цих правовідносин є особисті немайнові та майнові права та обов'язки, що виникають між вищезазначеними суб'єктами.

Спільним для цих суб'єктів сімейних правовідносин є те, що для визнання їх сім'єю необхідною є наявність таких ознак як: спільне проживання, спільний побут, наявність взаємних прав та обов'язків.

Причому для подружжя як суб'єктів сімейних правовідносин спільне проживання не є обов'язковою ознакою, адже відповідно до ст. 3 СК України подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина і чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Також спільне проживання не впливає на визнання дитини належною до сім'ї своїх батьків.

§ 2. Підстави виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин.

Родинність (кровне споріднення) і свояцтво

У сімейному праві підставами виникнення, зміни і припинення є юридичні факти, класифікація яких напрацьована теорією права.

Так, юридичні факти поділяються на дії та події. Дії є таким видами юридичних фактів, виникнення і/або розвиток яких залежить від волевиявлення учасників сімейних правовідносин. Дії, в свою чергу, поділяються на правомірні (реєстрація шлюбу, укладення шлюбного контракту, усиновлення) або неправомірні (реєстрація шлюбу між родичами прямої лінії споріднення, укладення шлюбу з недієздатною особою, укладення фіктивного шлюбу, усиновлення дитини особою, яка не має на це права). Серед правомірних дій виділяють також юридичні акти та юридичні вчинки. В юридичних актах дії учасників спрямовані на виникнення і настання юридичних наслідків, наприклад, укладення шлюбного контракту, договору про патронат над дітьми, договору про надання утримання. В юридичних вчинках дії учасників спрямовані саме на виникнення сімейних правовідносин, проте юридичні наслідки визначені законом і не можуть бути змінені ними (усиновлення, реєстрація шлюбу, вибір батьками імені дитини). Серед юридичних актів також окреме місце посідають рішення суду і адміністративні акти. Події поділяються на абсолютні, що виникають і розвиваються незалежно від волі суб'єктів (народження дитини, смерть), та відносні, що пов'язані з діяльністю суб'єктів, проте з об'єктивних причин свого розвитку не можуть залежати від їх волі.

В юридичній літературі виділяється також в окрему групу такий юридичний факт як стан¹. Зокрема в сімейному праві до стану відносять кровне споріднення (родство). Такий юридичний факт передбачений п. 4 ст. 3 СК, відповідно до якого «... сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного спо-

¹ Антокольская М. В. Семейное право : учебник. – 2-е, изд., перераб. и доп. / М. В. Антокольская. – М. : Юристъ, 2001. – С. 88; Рясенцев В. А. Юридические факты в семейном праве СССР / В. А. Рясенцев // Ленинские идеи и новое законодательство о браке и семье. – Саратов, 1968. – С. 47–53.

ріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства». Такі основні юридичні факти, передбачені сімейним законодавством.

Існує в сімейному праві також класифікація, критерієм якої виступають наслідки, які породжують юридичні факти¹. Отже, за наслідками вони поділяються на:

- правостворюючі (укладення шлюбу, визнання батьківства, встановлення факту материнства або батьківства, усиновлення дитини);
- правозмінюючі (зміна прізвища дружиною при укладенні шлюбу, відновлення шлюбу);
- правоприпиняючі (припинення шлюбу, позбавлення батьківських прав).

Підставами припинення сімейних правовідносин слугують такі юридичні факти як розірвання шлюбу, припинення шлюбу внаслідок смерті одного з подружжя, позбавлення батьківських прав, скасування усиновлення, припинення договору про патронат.

Родинні зв'язки є однією з підстав виникнення сімейних правовідносин. Тому дослідження змісту цього поняття має важливе значення.

Як зазначається в ст. 4 СК, сімейні правовідносини виникають на підставі кровного споріднення (родинних зв'язків), шлюбу чи усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Тому родинність виступає підставою виникнення сімейних правовідносин лише тоді, коли з нею безпосередньо пов'язане сімейним законодавством настання певних правових наслідків.

У Сімейному кодексі України відсутнє визначення кровного споріднення (родинності). В юридичній науці родинність розглядається як родинні зв'язки між людьми, що ґрунтуються на походженні однієї особи від іншої чи декількох осіб від спільного пращура²; кровний зв'язок осіб, що походять один від одного чи від спільного пращура³.

До осіб, що походять один від одного, відносяться пращури та їхні нащадки як чоловічої, так і жіночої статі (наприклад, прадід, дід, мати, дочка, онук, правнук та ін.).

Крім того, існує також поняття походження осіб від спільного пращура, до яких належать рідні і двоюрідні брати та сестри, дядьки (тітки), племінники (племінниці).

Родинна лінія може бути прямою чи боковою та поділяється на висхідну та низхідну. Пряма лінія родинності означає походження сина (дочки) від мате-

¹ Рясенцев В. А. Юридические факты в семейном праве СССР / В.А. Рясенцев. – М. : Юрид. лит., С. 48.

² Украинский советский энциклопедический словарь : в 3 т. / редкол. : А.В.Кудрицкий (отв. ред.) [и др.]. – К. : Глав. ред. УСЭ, 1989. – Т. 3. – С. 79.

³ Сімейне право : навч. посіб. для студ. юрид.вузів та ф-тів. – К. : Вентурі, 1997. – С. 44; Рясенцев В. А. Семейное право. / В. А. Рясенцев. – М. : Юрид. лит., 1967. – С. 50.

рі. Низхідна визначається від пращурів до нащадків (наприклад, прадід, дід, матір, дочка, онук...). Висхідна визначається від нащадків до пращурів (наприклад, онук, син, батько, баба, прадід...)

При *прямій* лінії родинність ґрунтується на походженні однієї особи від другої. При *боковій* лінії родинність ґрунтується на походженні осіб від спільного пращура, наприклад, походження рідних сестер (братів) від матері, двоюрідних братів (сестер) від спільних діда та баби.

Розрізняють також *повнорідну родинність* – наприклад, походження рідних братів, сестер від спільних батька, матері; і *неповнорідну родинність* – походження рідних братів (сестер) від різних батька чи матері.

Неповнорідна родинність також буває *єдинокровоною*, тобто коли неповнорідні брати та сестри походять від одного батька; *єдиноутробною* – походження неповнорідних братів та сестер від спільної матері.

У разі коли в сім'ю входять діти, в яких немає ні спільної матері, ні спільного батька, ці діти називаються *зведеними* один щодо одного (зведені брати (сестри)). Такі випадки мають місце, коли, перебуваючи у другому шлюбі, жінка має від першого шлюбу дочку (сина), і її другий чоловік має сина (дочку) від першого шлюбу. У такій ситуації для кожного з дітей є рідний батько (чи матір) і мачуха (вітчим). Такі зв'язки між зведеними братами і/та сестрами називають *свояцтвом*. Але такими зв'язками *свояцтво* не вичерпується.

Свояцтво – це відносини між родичем одного з подружжя і другим з подружжя, а також між родичами кожного з подружжя. *Свояцтво* поділяється на дві категорії. До першої категорії належать відносини, що складаються між чоловіком (зятєм) і тещею, дружиною і свекрухою; між вітчимом і пасинком (мачухою і падчеркою) та ін. До другої – відносини, що складаються між братом жінки і братом чоловіка; матір'ю дружини і матір'ю чоловіка та ін. Тобто *свояцтво* не базується ні на походженні, ні на кровному спорідненні.

Підставою для виникнення відносин *свояцтва* є укладення шлюбу. Підставою для їх припинення – припинення шлюбу. Виняток з цього правила – продовження відносин *свояцтва* після смерті одного з подружжя або розірвання шлюбу, в якому залишилась дитина (діти). Такий висновок випливає з норм ст. 141 СК, відповідно до якої «розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини», а також ст. 268, відповідно до якої мачуха та вітчим зобов'язані утримувати малолітніх неповнолітніх падчерку, пасинка, які з ними проживають, якщо вони в змозі надавати матеріальну допомогу.

Відповідно, лише ці два випадки породжують юридичні наслідки прямо передбачені в сімейному законодавстві. У всіх інших випадках *свояцтво* не підпадає під дію сімейно-правових норм.

Для кровного споріднення характерним є також поняття ступеня споріднення, яке визначає близькість кровного споріднення. Тобто ступінь кровного

споріднення – це кількість народжень, які пов'язують між собою двох осіб, які перебувають у родинних зв'язках. При цьому народження нащадка не враховується. Наприклад, мати і дочка знаходяться у першому ступені споріднення, бабуся і онук – у другій. Рідні брати і сестри – у другій, оскільки для виникнення між ними родинних зв'язків необхідно два народження – брата і сестри.

Близькими родичами є родичі по прямій лінії кровного споріднення, а також рідні брати і сестри по боковій лінії.

Юридичного значення кровне споріднення набуває лише у випадках, прямо передбачених законом. Так, встановлення родинних зв'язків між дитиною і батьками здійснюється шляхом вчинення про це запису в свідоцтво про народження дитини.

Наявність родинних зв'язків прямої лінії споріднення слугує підставою для неможливості перебування цих осіб у шлюбі між собою відповідно до ст. 26 СК.

Трудовим законодавством також встановлена норма про наділення власника правом запроваджувати обмеження щодо спільної роботи на одному і тому ж підприємстві, в установі, організації осіб, які є близькими родичами чи свояками, якщо у зв'язку з виконанням трудових обов'язків вони безпосередньо підпорядковані або підконтрольні один одному (ст. 25¹ КЗпП). Крім того, як вже зазначалося вище, родинні зв'язки також слугують підставою для обмежень спільної праці за ЗУ «Про протидію корупції».

§ 3. Здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків

Сімейним законодавством України встановлюється принцип рівності прав жінки і чоловіка у сімейних правовідносинах, шлюбі та сім'ї (ч. 6 ст. 7 Сімейного кодексу України).

Суб'єктам сімейних правовідносин надане право регулювання сімейних (родинних) відносин за договором, якщо це не суперечить вимогам Сімейного кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства. Така можливість передбачена ст. 9 СК, відповідно до якої передбачається можливість договірною врегулювання сімейних відносин між учасниками сімейних відносин за умови, що це не суперечить вимогам Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства; а також ст. 157 СК, якою передбачається право батьків укласти договір щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим з них, хто проживає окремо від дитини.

Загальні засади здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків визначаються статтями 14–15 СК. Відповідно до ст. 14 СК, оскільки сімейні права є тісно пов'язаними з особою, вони не можуть бути передані іншій особі. Отже, сімейні права здійснюються особисто особою, яка ними наділена. Цією ж статтею передбачається підстава, за якої сімейні права можуть здій-

снюватись іншою особою або може надаватись допомога у їх здійсненні. Такою підставою є обмеження особи у дієздатності, за умови, що особа не може самостійно здійснювати свої права, у цьому випадку здійснення прав цієї особи покладається на її батьків, опікуна або особа здійснює їх за допомогою батьків чи піклувальника (ч. 2 ст. 14 СК).

Існують певні особливості здійснення батьківських прав та обов'язків неповнолітніми батьками. Так, вони можуть самостійно здійснювати свої права та обов'язки щодо дитини, причому їх вік не впливає на обсяг цих прав. Крім того, ст. 16 СК бабусю та дідуся дитини з боку неповнолітнього батька (дружини) наділено обов'язком надавати неповнолітньому батьку (дружині) допомогу у здійсненні ним батьківських прав та виконанні батьківських обов'язків.

Сімейне законодавство передбачає можливість надання допомоги у здійсненні особою сімейних прав та виконанні сімейних обов'язків органом опіки і піклування (ст. 17 СК, постанова КМУ «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24 вересня 2008 р. № 866). Наприклад, ст. 158 СК «Вирішення органом опіки та піклування спору щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї» передбачається, що за заявою матері, батька дитини орган опіки та піклування визначає способи участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї. На підставі аналізу актів сімейного законодавства можна дійти висновку, що більшість норм передбачають здійснення сприяння захисту прав дитини (захист майнових прав, повноваження щодо виявлення дітей, позбавлених батьківського піклування, та вирішення питань щодо їх влаштування, ведення обліку осіб, які потребують опіки (піклування), розгляд спорів, пов'язаних з вихованням дітей, тощо).

Статтею 7 СК також встановлюється, що дитина має бути забезпечена можливістю здійснення її прав, установлених Конституцією України, Конвенцією про права дитини, іншими міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Загальні засади виконання сімейних обов'язків визначені ст. 15 СК України, відповідно до якої сімейні обов'язки є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути перекладені на іншу особу. Однак у цій же статті передбачаються випадки, за яких виконання обов'язків може здійснюватись іншими особами або сімейні обов'язки особи можуть бути припинені. Так, у разі визнання особи недієздатною її сімейний обов'язок немайнового характеру припиняється у зв'язку з неможливістю його виконання. Якщо ж особа не може виконувати сімейні обов'язки в результаті психічного розладу, тяжкої хвороби та інших поважних причини, то таку особу не може бути притягнуто до відповідальності за ухилення від виконання сімейних обов'язків.

Перераховані випадки є вичерпними підставами для звільнення учасників сімейних правовідносин від виконання сімейних обов'язків. В усіх інших ви-

падках невиконання або ухилення від виконання сімейного обов'язку може бути підставою для застосування наслідків, встановлених СК або договором. СК передбачені наступні наслідки невиконання або ухилення від виконання обов'язків:

– стягнення аліментів на підставі виконавчого напису нотаріуса у разі невиконання одним із подружжя свого обов'язку за договором про надання утримання (статті 78, 99, 109 СК);

– розірвання договору про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно у разі невиконання тим із батьків, з ким проживає дитина, обов'язку по її утриманню за позовом відчужувача (ст. 190 СК);

– розірвання договору про патронат за згодою сторін або за рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо між ним та дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором;

– відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої другому з батьків тим з батьків, хто проживає з дитиною, у разі його ухилення від виконання договору щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим з них, хто проживає окремо від дитини (ст. 157 СК);

– передання дитини для проживання тому з батьків, хто проживає окремо, у разі ухилення від виконання рішення суду особою, з якою проживає дитина, а також відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої тому з батьків, хто проживає окремо від дитини (ст. 159 СК);

– відібрання дитини без позбавлення батьківських прав або позбавлення батьківських прав, зокрема, у разі ухилення від виконання батьками своїх обов'язків по вихованню дитини (статті 164, 170 СК);

– позбавлення усиновлювача батьківських прав, зокрема у разі ухилення від виконання ним своїх обов'язків по вихованню дитини (ст. 242 СК).

Статтею 155 СК встановлюються наступні засади здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків: вони мають ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності; батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини; відмова батьків від дитини є неправозгідною, суперечить моральним засадам суспільства; ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої законом; учасник сімейних відносин не може мати привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками; жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюб і сім'я.

У главі 2 СК, яка регулює загальні засади здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків, не визначені межі здійснення таких прав. Відповідь на це питання можна віднайти у нормах ст. 7 «Загальні засади регулювання сімейних відносин» та 8 «застосування до регулювання сімейних відносин

Цивільного кодексу України». Так, відповідно до ст. 7 СК можна визначити наступні засади здійснення сімейних прав: урахування права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання у сімейне життя; максимально можливе урахування інтересів дитини, непрацездатних членів сім'ї; справедливість, добросовісність та розумність відповідно до моральних засад суспільства.

Статтею 8 СК України передбачається можливість врегулювання особистих немайнових та майнових відносин між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами у разі, якщо вони не врегульовані СК, відповідними нормами ЦК, якщо це не суперечить суті сімейних відносин. Відтак, для визначення конкретних меж здійснення сімейних прав слід застосувати ст. 13 ЦК України, відповідно до якої: особа здійснює цивільні права у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства; при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довіллю або культурній спадщині; не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах; при здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства.

§ 4. Захист сімейних прав та інтересів

Чинна нині Конституція України наповнена нормами, які прямо встановлюють рівність всіх осіб, які перебувають на території України, проголошує загальні принципи регулювання сімейних відносин. Прикладом є ст. 51, в якій зазначено: «Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою». Слід звернути увагу, що на рівні Основного Закону законодавець щодо учасників сімейних правовідносин використовує терміни «чоловік» та «жінка», «подружжя» тощо, уникаючи таким чином обмеження учасників таких правовідносин виключно громадянами України.

У розвиток конституційних положень СК закріплює низку найважливіших прав, як особистих немайнових, так і майнових, чітко встановлює, що під час здійснення сімейних прав учасник сімейних відносин не може мати привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками (ч. 5 ст. 7 СК).

Однак у будь-якому, навіть у найдемократичнішому, суспільстві спостерігаються випадки порушення суб'єктивних прав або законних інтересів особи. Саме тому поряд з нормами, які закріплюють окремі права суб'єктів сімейних правовідносин, чинне законодавство закріплює і право кожного суб'єкта на захист його прав та інтересів, які він переслідує.